

ÜKS

HELEVALGE

TUVI

Draamateater

MARI-LIIS LILL, PRIIT PÕLDMA

ÜKS HELEVALGE TUVI

2024

kahe osas

Elin Toona teoste „Lotukata”,
„Kolm valget tuvi”, „Ella”
ja „Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust”
(tõlkinud Kersti Unt) põhjal

Lavastajad → MARI-LIIS LILL, PRIIT PÕLDMA

Kunstnik → LAURA PÄHLAPUU

Helilooja → RASMUS PUUR

Helikujundaja → RAIDO LINKMANN

Valguskujundaja → PRIIDU ADLAS

Liikumisjuht → RAUNO ZUBKO

Etenduse juht → KADRI TAMMISTE

Ingliskeelsed tekstid tõlkinud Adam Cullen

Saksakeelsed tekstid tõlkinud

Cornelius Hasselblatt

Venekeelsed tekstid tõlkinud Kirill Havanski

Esietendus 19. juunil 2024 Haapsalu
Uuemõisa mõisahoones

OSADES

Elin – TEELE PÄRN
Rein – DANIEL COLL
Vanaema – KAIE MIHKELSON
Tädi Alma – LAINE MÄGI
Ema – BRITTA SOLL
Isa – KRISTO VIIDING
Marta – EMILI ROHUMAA
Rudolf – RICHARD ESTER
Vene sõdurid – KRISTO VIIDING, RICHARD ESTER
Kapten – RICHARD ESTER
Madrus – KRISTO VIIDING
Põgenikud – EMILI ROHUMAA, LAINE MÄGI
Hea kristlane – LAINE MÄGI
Proua Schneider – LAINE MÄGI
Ursula – EMILI ROHUMAA
Härra Koch – KRISTO VIIDING
Õpilased – LAINE MÄGI, EMILI ROHUMAA,
RICHARD ESTER
Onu Paul – RICHARD ESTER
Muki – LAINE MÄGI
Briti sõdur – KRISTO VIIDING
Madame – EMILI ROHUMAA
Proua Boller – LAINE MÄGI
Härra Boller – KRISTO VIIDING
Lastekodu juhataja – KRISTO VIIDING
Alice – EMILI ROHUMAA
Lastekodu lapsed – LAINE MÄGI,
RICHARD ESTER

Vabrikutöölised – RICHARD ESTER,
KRISTO VIIDING
Härra Õunapuu – KRISTO VIIDING
Proua Toomeoks – LAINE MÄGI
Ivar – RICHARD ESTER
Ettekandja – EMILI ROHUMAA
Lydia – LAINE MÄGI
Don – KRISTO VIIDING
Ametnikud – EMILI ROHUMAA, LAINE MÄGI,
KRISTO VIIDING, RICHARD ESTER

Lavameistrid – JANNO JAANUS ja
MATHIAS TIITUS või DAANIEL TIITUS

„Oi, ärge tehke minust näitemängu! Keegi ei usuks, et kõik need asjad on ühe inimesega juhtunud!” hüüatas Elin Toona, kui talle „Ühe helevalge tuvi” ideed tutvustasime. Selgitasime siis, et just sellepärast tulebki see näitemäng teha – meile tundub, et Elini lugu, mis võib hetkiti näida uskumatu ja on ometi tõene, räägib midagi väga olulist meie rahva, loomuse ja identiteedi kohta. Ja veel tundub, et kodust põgenemise ja koju tagasipöördumise lugusid pole seni liiga palju räägitud. Teise maailmasõja ajal läände põgenemine ei tähendanud kiirelt paremat elujärge, vaid sageli aastate- või aastakümnete pikkust võitlust inimväärsel elu eest ning vahest veelgi pikaajalisemaid identiteediotsinguid. Ka võimalus koju tagasi pöörduda ei pruukinud neid küsimusi lahendada. Kas kodu, kuhu tagasi tullakse, on veel seesama kodu, kust kunagi ära mindi?

Näidendi aluseks on Elin Toona autobiograafilised teosed „Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust”, „Lotukata”, „Kolm valget tuvi” ja „Ella”. Siiski ei ole kõik siin näitemängus päris täpselt nii, nagu juhtus elus ja nagu on kirjas Elin Toona raamatutes. Mõnel puhul oleme mitu reaalsel isikut üheks tegelaseks kokku kirjutanud, mõne tegelase oleme aga täiesti välja mõelnud. Sujuvuse huvides oleme vahel muutnud sündmuste toimumispaiku ning ühendanud eri aegadel ja kohtades juhtunud episoodide. Kindlasti ei rääkinud inimesed päriselt just neid sõnu, mida nad meie näitemängus räägivad. Ometi on Elini põgenemise ja tagasipöördumise lugu päris. Uskumatu küll, aga kõik need asjad on ühe inimesega juhtunud. Juhtunud on veel paljugi

põnevat ja tähendusrikast, mis meie näitemängu ei mahtunud. Kes tahab teada, kuidas olid asjad päriselt ja mis juhtus veel, sel tasub lugeda Elin Toona teoseid.

Lisaks Elini raamatutele ja intervjuudele oleme kasutanud tema vanaisa Ernst Enno luulet, Miina Härma laulu „Ööbiku surm” Anna Haava sõnadele, tsitaate William Shakespeare’i näidendist „Torm” (Ants Orase, Jaan Krossi ja Peeter Volkonski tõlkes) ning Henrik Visnapuu kõnest „Milleks on vaja võitlust Eesti eest?” (1949).

Mari-Liis Lill, Priit Põldma

Liki Toona, Elin Toona, Ella Enno 1948. aastal.

Elin Toona

MA OTSIN OMA NÄGU

Ma otsin oma nägu –
aga mu juured on mulla all
ja taim, mis kasvab,
on mulle võõras.

Ma otsin oma nime
ja kutsun kokku oma vanemate rahva –
aga hääled on mulle võõrad
ja nad ei vasta.

8

Ma otsin oma varju,
sest üksinda käies on igav.
ma otsin iseennast,
keda ma veel ei tunne.

Kuhu ma jään?
Kuidas leian ma põhja,
kui vesi on nii sügav
ja elu nii lühike?

Tulimuld, 1960, nr 3

ELUKÄIK

1937

12. juulil sündis Tallinnas Elin-Kai Toona. Vanemad Liki ja Enn Toona olid näitlejad ja elasid Tallinnas, Elin jäi Haapsalus vanaema Ella Enno ja vanatädi Alma Sauli kasvatada ja nägi oma vanemaid väga harva, enamasti suviti.

9

Liki, Ella, Elin ja Enn 1938. aastal.

1944

23. septembri õhtul asusid 7-aastane Elin, 65-aastane vanaema Ella ja 33-aastane ema Liki Eestist paadiga teele üle mere Rootsi, sattusid merehätta ja pääsesid Poola kaubalaevale, millega jõuti 25. septembril Danzigisse. Isa Enn jäi Eestisse.

27. septembril saabuti varemeis Berliini, kus elati üle pommitamine ja leiti koos paljude teiste pagulastega lõpuks varju kalmistul.

4. oktoobril jõuti Porta Westfalica linnaossa Hausbergesse.

1945

25. juunil asuti teele Hannoveri lähedal asuvasse Meerbecki põgenikelaagrisse (Briti tsoonis). Saksamaal käis Elin Toona saksakeelses algkoolis ja paar aastat eestikeelses laagrikoolis.

Onu Paul, Ernst Enno noorem vend, lahkus Brasiiliasse.

1947

21. jaanuaril jõudis ema „valge luigena” („Valgete luikede” kampaaniaks nimetati aktsiooni, millega kutsuti töövõimelisi Baltimaade naisi Inglismaa haiglatesse tööle) Inglismaale, kus tast sai esialgu teenija, algul Leedsi naistehaiglas, hiljem linnast väljas suures nakkushaiglas.

1948

Veebruaris alustas Elin koos vanaemaga teekonda Inglismaale. 23. märtsil jõuti ema juurde Leedsis.

1948. aastal. Lastekodus elas Elin 1953. aasta lõpuni.

1. mail viidi 10-aastane tüdruk kveekerite lastekodusse, kus teda kasvatati inglaseks. (Kveekerite liikumine – sõnast *quakers* ehk värisejad – on 17. sajandil Inglismaal tekkinud protestantlik liikumine, mis eitab väliseid kombeid, dogmasid ja usutunustusi.) Ema ja vanaema nägi ta lastekodusse saabumise järel esimest korda alles üheksa kuu pärast.

1948–1952

Elin õppis lastekoduga ühendatud Quarry Mounti tütarlaste algkoolis.

Lastekodulaps Scarborough's suvevaheajal 1950. aastatel.

1953

Elinil lubati lastekodust lahkuda ning vanaema ja ema juurde kolida, elati Leedsis lihtsas kortermajas.

Ema ei olnud kursis inglise haridussüsteemi eripäraga (pagulasest lastekodulapsel olid väga

piiratud võimalused edasi õppida, olemasolevaid kitsaid võimalusi aga ei teatud), 15-aastane Elin pidi minema tööle Leedsi ja Bradfordi vahel asuvasse Woodhouse'i kudumisvabrikusse. Ta haris end suure pingutusega ise: õppis pärast tööd Pitmani kolledžis kiir- ja masinakirja, käis laupäevahommikuti Eesti koolis, reede õhtuti võttis kõnekunsti eratunde Leedsi muusikakolledžis, nädalavahetustel käis raamatukogus ning harjutas ühe vaese vanadaami kodus prantsuse keelt.

12

Elin teismelisena töölises Woodhouse'i "saatanlikes kudumisvabrikutes".

Lõppes ema Liki viieaastane kohustuslik tööleping nakkushaiglas.

1955

21. augustil olid Elini leerid Bradfordsis.

Reis ema ja perekonnasõbra Ivar Saarvaga mandri-Euroopasse.

1958

21-aastane Elin lahkus päevapealt vabrikust ja läks koos kolme teatrihuvilise sõbrannaga Londonisse.

Ella ja Elin 1961. aastal Leedsis.

13

1960–1963

Elin õppis paaris teatrikoolis, sh RADA-s (Royal Academy of Dramatic Arts), kus ta omandas hea inglise keele. Ta mängis pisiosades televisioonis ja filmides, tegi kaasa näitetrupis, töötas õhtuti Londoni teatrites abilisena.

Ta sai sõbraks kirjaniku ja Inglismaa eestlaste ajalehe Eesti Hääle toimetaja Gert Helbemäega (snd 1913), kes avaldas ajalehes Elini luuletusi ja oli

talle loomingulisel teekonnal oluliseks julgustajaks ja mõjutajaks.

1960

Eestis suri Ella õde Alma Saul, kes oli ennast-ohverdava pingutusega hoidnud alles Ennode maja Haapsalu promenaadil.

14

1961

Brasiilias São Paulos suri onu Paul.

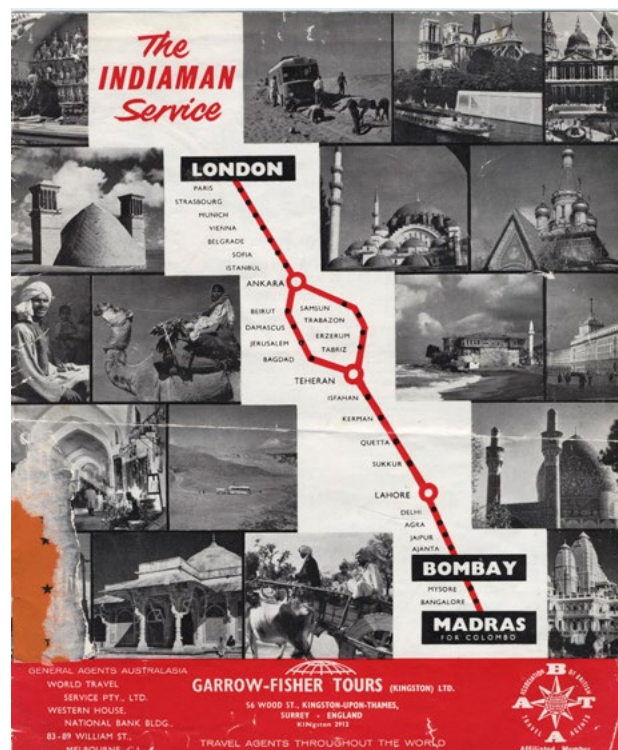
1962

Elin abiellus Singapurist pärit hiina tudengiga. Koos olla saadi 10 päeva, vanemad saatsid mehele kiire kojusõidupileti.

1963

Elin sõitis Singapuri oma abikaasa juurde. Mehe

pere ei tahtnud Elinist midagi teada. Singapuris oleks Elin veesuusaõnnetuses peaaegu elu kaotanud.

15

Bussi "The Indiaman" reklaam.

Elini mitmekuine teekond Indiast Inglismaale, hääletades Paddy Garrow-Fisheri bussile „The Indiaman”. Liituti ühe teelt eksinud Ameerika bussiga. Elin tutvus sel teekonnal oma tulevase abikaasa, Philadelphiast pärit üliõpilase Donald Gottschalkiga (snd 1936). Esialgu kaotasid nad teineteist silmist, kuid tänu õnnelikule juhusele said kirja teel taas kokku.

Vanaema ja ema olid kolinud Londoni ligidale. Ema töötas Philipsi arvutiosakonnas.

1964

Elin käis esimest korda Ameerikas.
Ilmus Elini esimene romaan "Puuingel".

1967

9. oktoobril sõlmiti Elin Toona ja Don Gottschalki abielu. Mees oli kunstnik, kirjanik, ajakirjanik ja *copywriter*.

1968

Veebruaris jõudis Elin ametlikult Ameerikasse.
Enne Floridasse asumist elas ta Bahamal.
Ameerikas sai Elin isalt esimese kirja.
29. augustil sündis Elini ja Donaldi poeg Timothy-Rein.

omandanud linn. Hilisemad tagastamistaotlused jäid tulemuseta. Edaspidi käis ta Eestis korduvalt, ka koos pojaga.

Elin Toona 1990. aastal Haapsalu promenaadil oma endise kodu krundil, osutatud kohas oli asunud nende maja. Linna omandusse võetud maad ei tagastatud.

1973

22. märtsil suri Eestis isa Enn.

1974

15. juulil suri Londonis Gert Helbemäe.
21. juulil suri samas haiglas vanaema Ella.

1983

Suri abikaasa Donald.

1984

31. detsembril suri Londonis ema Liki.

1990

Elin tegi Eesti Kirjanike Liidu kutsel esimese reisi Eestisse. Haapsalus ei leidnud ta enam midagi oma kodust eest: maja oli lammutatud 1976. a, maa oli

2021

Pärast 77-aastast eemalolekut kolis Elin Toona Eestisse tagasi ja elab koos pojaga Taeblas.

Elin Toona ja Teele Pärn 31. mail 2024 kirjandusfestivalil HeadRead Kirjanike maja saalis. Elin kannab oma vanaema Ella baretti ja sõlge. Foto: Dmitri Kotjuh.

TEORADA

Olen tihti rääkinud minu TEORAJAST, mis algas Danzigi sadamas, suures hirmus. Ma kartsin, et mind tõmmatakse vanaema käekõrvalt, et ma ei leia teed tagasi koju. Et mitte eksida, hakkasin kramplikult meeles pidama kõike vähegi silmapaistvat: varemeid, kõveraid silte, püsti jäänud korstnaid. Sedasi tegin läbi kogu sõjaaja, kuni lõpuks hakkasin järke kaotama. Oli vaja hakata kõike märgatut paberile kirjutama. Nii ma olen kirjutanud oma raamatuid, aastast aastasse, ja olen seda rada käinud 77 aastat. (---)

18 Kui ma 1990. aastal Eestisse tagasi jõudsin, võeti mind lahkesti vastu ja selle eest tänan ma Viiru Härmi ja Paul-Eerik Rummot ja Eesti Kirjanike Liitu. See oli minu esimene suurim samm kodutee suunas. Tõeline elamus! Olin tagasi sünnimaal, kuid toona ainult ajutiseks. Ma jagasin seda momenti Viiruga, kui tulime koos Haapsallu, minu endist kodu otsima. Õieti otsisime minu lapsepõlve vaa-
det kõõgiaknast. Sellistest kojutulekutest on kirjutanud kuulsad kirjanikud ja ma nõustun nendega. Moment oli magushapu!
Aga mul õnnestus siiski see koht ära tunda ja ära märkida. Koleda mudahoidla kõrval, mis laius meie kunagise kodumaja krundil, oli suur rusuhunnik ja sellel lamas jõuluõhtust kõrvale heidetud jõulukuusk. Ma kraapisin kuusele prügi sisse augu ja torkasin ta sinna püsti seisma. Ja ennäe, järgmisel tagasitulekul, see oli vist 1994. aastal, oli see kuusk

juurdunud ja kasvama läinud. Ta on nüüd ilusam ja uhkem puu kui kuulus kuusk Rockefelleri platsil New Yorgis. Ehk kunagi saab temagi niisama pidulikult ehitud? Muidugi ei ole see minu kuusk, ka mitte enam minu kodukrunt, aga jalajälg püsib ka seal, minu teorajal, tagasiteel koju. (---)
Niisiis algas minu rändamise TEORADA seitsmeaastaselt paanikas, kogu aeg hirmus, et mind rebitakse vanaema käekõrvalt ja ma ei leia teed tagasi koju. Ma olen 77 aastat rännanud tuhandeid kilomeetreid ümber maakera. Ja alles nüüd lõpuks jõudnud päriselt tagasi koju! Kirjutan praegu oma uue romaani "Tähesadu" viimast osa ja loodan leida nii ingliskeelse kui eestikeelse kirjastaja. Miks mõlemas keeles? Sellepärast, et ma ei olnud oma rännakutes kunagi ükski, olin alati koos tundmatute inimestega, kes olid samuti põgenikud oma maadelt, oma kodudest, kes olid jätnud kõik maha peale mälestuste, aga nad olid samade küsimustega, millele vähesed leiavad vastuseid. Veel vähem lahendusi.
See arusaamine jõudis minule päralt aastal 2017, kui Lähis-Ida põgenikekriis jõudis meieni ja pool maailma oli pagulastest üle ujutatud. Samal aastal võttis Eesti kirjanik ja kirjandusteadlane Epp Annus Ohio Ülikoolis õppematerjaliks minu raamatu "Into Exile" ja meie pagulasajaloo. Kahes klassis loeti minu raamatut ja me vestlesime üliõpilastega skai-
bis. Aasta hiljem oli mul võimalus nende ameerika noortega isiklikult kohtuda. Kui lõpetasin oma loo, tulid noored mitmest maailmakaarest mind tänama, neid oli iga nahavärviga, mõned olid just hiljuti USAsse jõudnud. Teadsin, et nemad võõrastasid

samuti oma uut kodumaad. Just nii, nagu mina omal ajal, ja seepärast minu lugu puudutas neid. Maailm on tõesti muutunud. Aga inimesed on samad. Ma soovin, et meie põlvkonna järeltulijad jätkaksid sama laiahaardelist rahvuse omapära salvestamist, ükskõik kust nad ka tulevikus ilmuvad. Maakera pole kunagi suurem ega väiksem kui ühe iseäralikult omapärase rahvuse elu ja tema lugu. Isegi kui keel on puudulik. Nagu Bernard Kangro mind noorest peast manitses – keele parandajaid leiab alati, aga ennekoike on vaja kirjanikke.

Elin Toona kõnest Henrik Visnapuu nimelise kultuuriauhinna üleandmisel 22. jaanuaril 2022 Tallinna Kirjanike majas (ilmunud ajalehes Vaba Eesti Sõna, 6.02.2022)

Istusime tihti kõõgiaknal ja vaatasime mere poole, Mämmä, mina ja Tondu. Tondu oli minu kass. Ja luuletasime koos, Tondu ja mina, ja Mämmä aitas meil luuletusi kirja panna. Mina luuletasin puudest ja kärbses, kes läks metsa tuhande silmaga. Tondu luuletas peamiselt lindudest. Kui suur, kollane kuu tõusis, ronis Tondu puukuuri katusele ja luuletas seal kaladest, tagapõhjaks kuu, nagu istuks ta kuu sees. Tundide kaupa vaatas ta seal merele. Ma olin kindel, et ka Tondu teadis „vaimse elu“ tähtsust.

„Lotukata“

LOOMING

Kirjanduslikku tegevust, nii inglise kui ka eesti keeles, alustas Elin Toona Suurbritannias. 1965–1966 tegi ta agaralt kaastööd BBC-le. 1971. a kanti Briti ringhäälingus ette tema autobiograafiline kuuldemäng „Kui kõik puud oleksid leib ja juust“, lühidraama „Amatöörid“, Hollandi raadios Skväär lühijutud „Vana farm“, „Jäätis“ jm. 1972–1980 tegi ta kaastööd raadiojaamadele Ameerika Hääli ja Vabaduse raadio. Elin Toona on kirjutanud nii ingliskeelsetele ajakirjadele Inglismaal ja Ameerikas kui ka avaldanud artikleid, luuletusi ja esseesid Londoni Eesti Hääles (toimetaja Gert Helbemäe), New Yorgi Vaba Eesti Sõnas ning ajakirjades Tulimuld ja Mana. Ta kuulub mitmetesse kirjanike ühendustesse ja on pälvinud auhindu, nagu Henrik Visnapuu kirjandusauhind 1966 ja 2022, Valgetähe V klassi teenetemärk (2004), Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali aastaauhind 2017 („Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust“) jm.

Elin Toona teoseid:

- Puuingel (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1964)
- Tont teab. Novelle (üks autoritest; Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1968)
- Lotukata (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1969; Tartu: Ilmamaa, 1995)
- Sipelgas sinise kausi all (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1974; Tallinn: Õllu, 1991)
- In Search of Coffee Mountains („Lotukata“ ,

New York: Thomas Nelson, 1977; London: Penguin-Kestrel, 1979)

- The Lady Cavaliers (New York: Dell, 1979; Andree Lee varjunime all)
- Kaleviküla viimne tütar (Lund: Wallin & Dalhom, 1988; Tallinn: Eesti Raamat, 1991)
- Kolm valget tuvi (Lund: Eesti Kirjanike Kooperaatiiv, 1992)
- Rõõm teeb taeva taga tuld. Ernst Enno (Tartu: Ilmamaa, 2000)
- Ella (Loomingu Raamatukogu 2008, nr 27–30; tlk Anu Saluäär)
- Into Exile. A Life Story of War and Peace (Brandon (FL): Evershine Press, 2013, korduustrükk 2014)
- Kolmteist Eesti kirja (Loomingu Raamatukogu 2016, nr 1; üks autoritest)
- Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust („Into Exile. A story of War and Peace“, Tallinn: Varrak, 2017, korduustrükk 2022; tlk Kersti Unt)
- Mihkel, muuseas. Lugu läbikatsumata eludest (Tallinn: Varrak, 2018)

22

23

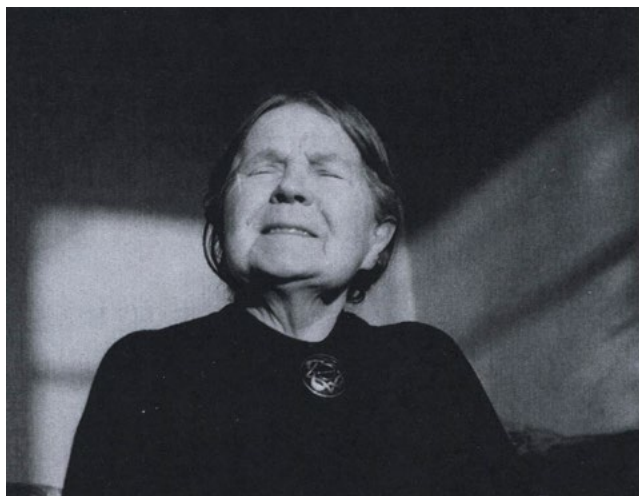

Ella Enno (vasakult teine) Ateneumi üliõpilasena 1913. aastal.

ELLA ENNO

Ella Enno (1879 Kodavere – 1974 London) oli tütretütar Elini jaoks Mämmä. Tema isa köster Joosep Saul oli leebe, vaimsete huvidega mees. Ta tütrede Ella ja Alma said kodus guvernandilt inglise ja prantsuse keelt õppida, neile võimaldati õppida Tartus Grassi tütarlastekoolis. Klaverimängu õpetas neile isa ise ja Alma valiski selle oma elukutseks. Ella huvialaks oli joonistamine, Tartus õppis ta Kristjan Raua juures ja hiljem Helsingi Ateneumis Akseli Gallen-Kallela juures. 1900. aasta kevadel tutvus ta EÜS-i ballil Ernst Ennoga. Enno ema ei võtnud Ellat omaks ega suhelnud temaga elu lõpuni. Enno jäi väljavalitule truuks, nad kihlusid 1905. ja abiellusid 1909. aastal, tütar Liki sündis 1910. Kui Liki sai kaheaastaseks, läks Ella Helsingisse, et Ateneumis õpinguid jätkata, kuid sõja tõttu need katkesid taas. Ernst Enno töö tõttu koliti 1919. aastal Haapsallu. 1934. aastal, pärast abikaasa surma läks Ella elama oma õe Alma juurde tema

majja Supeluse tänav 6. Kui 1937. aastal sündis Liki tütar Elin, ei olnud talle näitlejatest vanemate elus kohta ja Elin anti Haapsallu vanaema kasvatada. Ella võttis selle rolli rõõmuga kanda. 23. septembril 1944 põgenesid Ella, Liki ja Elin kalapaadiga Eestist. Ella pakkis pampu Ernst Enno kirju, fotosid, dokumente ja raamatuid. Pärast põgenikelaagrite aastaid läks ta 1948. a tööle Yorkshire'i haigla õmblustuppa – 69-aastasena elus esimest korda palgatööle. 90-aastasena ütles ta pika ea retseptiks: „Armasta ja anna andeks!“ 1970. a langes 91-aastane Ella röövimise ohvriks ja šokk mõjus tervisele laastavalt. Ella põrm saadeti Eestisse ja maeti Ernst Enno kõrvale Haapsalu kalmistule.

Ella Enno Leedsis 1961. aastal.

26

ERNST ENNO

Ernst Enno (1875 Valguta – 1934 Haapsalu) jõudis Treffneri gümnaasiumi ja Tartu reaalkooli kaudu õppima Riia Polütehnilisse instituudi kaubanduse osakonda. Riias tegutses ta Eesti üliõpilaste ringkonnas ja valiti 1899. a loodud korporatsioon Vironia esimeseks esimeheks. 1902–1903 oli Enno Postimehe toimetuse liige ja 1904–1905 ajakirja Linda tegevtoimetaja. Ta töötas ametnikuna ja eesti keele õpetajana Tartus, Valgas jm. 1919. aastal asus Enno tööle Läänemaa koolinõunikuks ja jäi sellesse ametisse elu lõpuni. Pere elas Haapsalus kolme magamistoaga ja avara aiaga majas. Enno andis tunde ka Läänemaa Õpetajate Seminaris Uuemõisas ning pidas õpilaste karskusringis filosoofialoenguid. Luuletuste avaldamist

alustas Enno 1890. aastate lõpus, esimene kogu „Uued luuletused“ ilmus 1909. aastal. Enno luule on igatsuslik, müstiline ja sisekaemuslik, seda on palju viisistatud. Ernst Enno on Eesti esimesi vabavärsi viljelejaid ning üks olulisemaid eesti lasteluule kujundajaid.

Koolinõuniku ametis pidi Enno külastama koole üle kogu Lääne- ja Hiiumaa. Pikkadel talvistel saani- ja paadisõitudel Enno külmetas ja suri kopsupõletikku. 1939. aastal püstitati Ennole mälestussammas Haapsallu Kalda puiesteele.

Ernst Enno (1. reas paremalt neljas) Uuemõisas Läänemaa õpetajate Seminari õpetajatega.

27

LIKI TOONA

Liki Toona (1910–1984) oli Ernst ja Ella Enno ainus laps. Ta lõpetas 1931 Läänemaa Ühiskõnnuasiiumi humanitaarharu *cum laude*. Kooli ajal tegeles ta kirjutamise ja näitemänguga, õppis laulustuudios. Ta sai sisse nii teatrikooli kui ka Tartu ülikooli arsti-teaduskonda – lastearsti ametist kaua unistanud Liki valis ülikooli ja õppis seal 1931–32. Pere rahaline seis ei võimaldanud aga ülikooliõpinguid jätkata. 1934. aastal abiellus Liki Tartu Näitekunsti Studio õpilase Enn Toonaga. Koos koliti elama Tallinna, kus Liki õppis aastatel 1935–38 Tallinna Töölisteatri õppe-rühmas. 1937. a sündis tütar Elin-Kai. Näitlejatest vanemad ei soovinud oma teatrikeskset elu muuta, laps kasvas Haapsalus vanaema Ella ja vanatädi Alma juures.

1938–41 oli Liki Toona Tallinna Töölisteatri näitleja, sõja ajal töötas Haapsalu ajalehes Lääne Elu saks-laste tõlgina. 1944 põgenes ta koos ema ja tütrega. Põgenikelaagrist rändas ta Inglismaale, võttes vastu alandavad tingimused (tööd said vaid vallalised ja seetõttu pani ta lapse lastekodusse, dokumentidesse kirjutati: „vanemateta”) ning tegi aastaid lihttöid, nt Yorkshire’i haigla koristajana, et saada Briti kodanikuks. Hiljem töötas ta Philipsi Leedsi osakonnas, Croydonis Philipsi arvutiosakonnas ja nad kolisid Ellaga Londonisse. Liki Toona hakkas Bradfordi Eesti Seltsis ja hiljem Londoni Eesti Seltsis taas teatriga tegelema (lavastas, tõlkis, dramatiseeris, oli klaverisaatja) ning näidendeid ja jutte kirjutama. Vanemas eas süvenes ta esoteerikasse ja müstikasse, tõlkis kabalat, mis oli paelunud ka Ernst Ennot.

Elin ja Liki 1944. aastal.

Elin ja Liki 1981. aastatel, kui viimane oli elu lõpul hooldushaiglas.

ENN TOONA

Enn Toona (1909–1973) lõpetas 1930 Tartus õhtugümnaasiumi ja õppis 1934–35 Tartu Näitekunsti Stuudios. 1935–36 oli ta Draamateatri näitleja, 1936–1944 Tallinna Töölisteatri näitleja ja näitejuht, hiljem töötas Vanemuises, Noorsooteatris, Ugalas, juhendas näiteringe ja lavastas raadios kuuldemänge. 1957–60 ja 1964–69 oli Endla Teatri peanäitejuht. Ennu ja Liki abielu jooksis karile juba enne 1944. a suurpõgenemist ja kui perekond Eestist lahkus, ei läinud Enn kaasa. Ta lasi abielu ühepoolsest lahutada ja abiellus viuldaja ja muusikapedagoogi Marta Toonaga (snd Laas; 1918–2018).

PAUL ENNO

Paul Enno (1892 Suure-Rõngu – 1961 São Paulo) oli Ernst Enno noorem vend. Ta astus flöödimängijana Prantsuse võõrleegioni ja elas kodumaalt saadetavast rahast. Andekas mees rääkis kaheksat keelt, kuid oli hädas alkoholiga ning seikles laias ilmas, kuskil pikemalt juurdumata. Prantsuse passiga reisis ta sõja viimasel aastal Aafrikast Saksamaale ja otsis Hausbergest üles oma vennanaise Ella pere ning oli neile jõudumööda abiks nii seal kui ka hiljem põgenikelaagris, aitas toitu muretseda jm. 1940-ndate lõpul läks Brasiiliasse ja abiellus seal sakslannaga.

Josep Saul, Liki Enno (Toona), Ella Enno, Alma Saul, Paul Enno.

ALMA SAUL

Alma Saul (1878 Kodavere – 1960 Haapsalu) oli Ella Enno vanem õde. Tema peigmees oli sõjas hukkunud ja kui suri ka isa (1922), läks Alma Saul isakodust õe juurde Haapsallu. Alma töötas klaveriõpetajana ja ehitas teenitud raha eest Haapsalu promenaadi äärde maja. Ernst Enno surma järel kolis Ella oma õe juurde. Elin Toona kasvas üles Alma Sauli majas, kus Alma oli tihti praktiline argielu korraldaja. 1944. aasta põgenemise ajal jäi Alma Haapsallu. Sõjajärgsetel rasketel aastatel hoidis Alma klaveritundidega viimse võimaluseni endal hinge sees ja maja püsti, kuni lõpuks tuli siiski klaver müüa. Oskar Kuningas andis Elinile üle 1960. a Alma majast leitud Ernst Enno esoteeriliste raamatute ja käsikirjade kogu ning kirjavehetuse, ka mõned avaldamata luuletused, vanaema Ella kunstiteoseid, ema teatrilased mälestused. Alma maja lammutati 1976. a ja krundi omandas linn.

Teele Pärn proovis.

Elin Toona

FAKTSIOON

Mälestused on sündmustest ja isikutest koosnev mõõduv karavan, mis jätab püsiva mulje selle pealt-
nägijale, kes selle kirja paneb, olgu ta siis seitsme-
või seitsmekümneaastane. Mõne inimese mäles-
tustest saab raamat. Sajast raamatust saab ajalugu.
Kuigi minu lugu tugineb tegelikele sündmustele ja
kohtadele, olid mu teadmised neist kohtadest ja
sündmustest napid. Olin vaid seitsmeaastane, kui
Eestist lahkusin, ja ainult kaheksa-aastane, kui sõda
lõppes. On sündmusi, mida ma ei suuda sõnadega
raamistada, ja raamistusi, mida ma ei suuda sobivalt
faktidega täita, ent need stseenid on siiski tänapäe-
val sama elavad kui ajal, mis nad aset leidsid. Juba
ainuüksi sel põhjusel pean seda raamatut nimetama
„faktsiooniks“ – lõiminguks faktidest ja fiktsioonist,
sellest, mida mu silmad nägid ja mu meeled tajusid
põimituna kujutlustega ajast ja kohast.

„Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust“

Elin Toona joonistus.

Loone Ots

ME VAJAME SUUR- PÕGENEMISE LUGUSID

Eesti rahva 1944. aasta suurpõgenemine kodu-
maalt on meie ajaloo kurb tähtsündmus, kuigi
õnnelikuma lõpuga kui küüditamised. Põgeneti
Nõukogude võimu eest, mis oli nelja aasta eest
tõestanud oma metsikust ja küünilisust nii inim-
elude kui ka ajalootõdede suhtes. Põgeneti, sest
taheti iga hinna eest hoida oma rahvust, aga ka
isiksust, kelle vaimu tähtsaim osa on mõttevaba-
dus. Eestlased ei tahtnud manduda mutrikeseks
loosungite järgi internatsionaalses, tegelikkuses
aga süvitsi venestaval Nõukogudemaal. Isegi kui
puudunuks otsene eluoht, tulnuks Nõukogude
Eestis öelda lahti kõigest sellest, mis oli enne sõda
püha – isamaa-armastusest, uhkusest oma kan-
gelaste üle, uhkusest olla eestlane.

Nõnda siis mindi. Läksid rikkad, jättes maha kogu
vara. Läksid vaesed, kes võinuks jääda paigale ja
tõusta nõukogude hierarhias kõrgetele kohtadele
kui valitsev klass ehk proletariaat. Läksid emad
lastega ja küpses keskeas inimesed ning isad-
emad. Hirm ja aated ajasid neid üle mere. Minnes
uskusid väga paljud, ehk isegi enamik, et mõne
kuu, aasta või paari aasta pärast tullakse tagasi,
sest Eesti saab vabaks.

Kui palju neid põgenikke oli? Ametlikud allikad
nimetavad kõhklemisi arvu 80 000. See ei pruugi
olla täpne. Kui palju paadikesi pööripäevatormi-
des hukkus, kui palju on neid, kes ei kajastu suurte

põhjalastud laevade reisijate nimistutes ametliku 2000 eestlase kõrval?

Täpselt nii, nagu Ukraina puhul praegu, kohtasid uutele randadele jõudnud pagulased umbusku, kõhklusid, eelarvamusi ja alahindamist. Nad olid kaitsetud. Kartus kaotada elu oli möödas. Alles jäi järsk ja täielik keskkonna muutus, seda nii keele, staatuse kui ka elustiili poolest. Põgenikud võeti vastu, kuid mitte alati ei olnud nad teretulnud. Põgenikele anti elupaik, kuid sellega käis kaasas nõudmisi ja tingimusi, mille kohta neil endil ei olnud võimalust sõna sekka öelda. Kõige kaitsetumad põgenike, hilisemate pagulaste hulgas, olid mõistagi naised, lapsed ja vanakesed.

Kuidas võõrsil olek võis inimesi räsida, milline oli kiire ja milline kestav mõju nende psüühikale, vajab senisest suuremat uurimistööd. Selle ängi võtab kokku pagulase Karl Ristikivi värss: *Nõnda on elu... sest teie ei tea, ei tunne mu isamaatust*. Naised ja tüdrukud pidid rajama endile tee tollal veel selgelt meestekeskses ühiskonnas. Ja nad tegid seda.

Isegi kui ülikooliharidusega advokaadid ja arstid pidid vahepeal töötama tehastes, mindi tööle ikkagi mantlis ja kaabu peas. Hoiti enesevääriskust. Kui Rootsi riigis tekkis oht, et pagulased antakse Nõukogude Liidule välja, sidus poolsada põgenikku oma kaluripaadid lahti ja seilas edasi – üle Atlandi ookeani. Floridas, kuhu nad viimaks välja jõudsid, tegi ajakirjandus neist vaat et üliinimesed – *Estonian vikings* ehk eesti viikingid.

Mis sai edasi? Üle mere rännanud pidid kujundama endile uue identiteedi. Algul põgeniku, siis

pagulase, hiljem ehk juba mõne võõra riigi kodaniku oma. Enamik neist hoidis aga kõigest jõust kinni eestlusest. Kõnekas on tõik, et nii Rootsis kui ka Saksamaal hakati juba põgenikelaagrites rajama eesti koole, koostama eesti aabitsaid, aga ka koondama õppejõude ja tudengeid, kelle tahtel taasluua eesti ülikool paguluses. Tekkisid kirjastused ja ajalehed. Kunstnikud, heliloojad, kirjanikud ja teadlased jätkasid tööd, kui see vähegi võimalik oli. Suurpõgenemise järel tekkinud vaimurikas väliseestlus on meie võidulugu.

Me oleme uhked nende kaasmaalaste üle, kes on suutnud hoida eestlust üle maailma. Me ei tohi neid unustada. Elin Toona teosed on valusad, kuid vajalikud salvestused uuesti juurduvast elust, mis klammerdub kalju külge kõige kiuste.

Suurpõgenemine ja sellele järgnev on hästi dokumenteeritud sadades mälestustes, mälupildikilde on ilmunud nii koolieelikute kui ka kuulsate riigimeeste sulest. Kes vajab neid lugusid? Meie kõik. Miks? Et me oskaks hinnata hindamatut – meie praegust õigust elada vabalt oma iseseisval kodumaal.

Loone Ots on kirjutanud Elin Toona raamatu „Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust“ põhjal näidendi „Teele sunnitud. Elini lugu“, mille tõi 2023. a Eva Kalbuse juhendamisel lavale Tallinna 32. keskkoolis tegutsev õpilaste teatritrupp KOKK (Kunstiliselt On Kõik Korrektne).

Lavastuses kõlava Rasmus Puuri originaalmuusika on sisse mänginud Vanalinna Hariduskolleegiumi keelpilliorkester koosseisus:

I Viil → NORA TAMRA (kontsertmeister),
MARK GREGOR JAASKA, KAROLIINA KUPPART,
BRIGITTA SIIMER, FRIIDA TREFFNER,
TRIIN PIHLAP, AKSEL HENDRIK KARIN,
KAISA PENJAM

II Viil → GEORG JAKOB SALUMÄE, HENRI
JOHANNES AUNIN, OLIVIA LISELLE TÄHISMAA,
URSULA MELSAS, MIA JOHANNA PEEV, HANNA
EHANDI, EVA-BRITA TODOO

Viola → KATI MARI SARV, ELLEN LEHT

Tšello → JAAGUP MARTIN PAENURM, RICHARD
RENAR REBANE, DANIEL LEEVI METSALA,
ATS KUKK, RALF RENO ROOTS

Kontrabass → INGEL KASESTE, ALISE TEPP

Dirigent → RASMUS PUUR

Klaveril → STEN HEINOJA

Helirežissöör → ANDRES OLEMA

Heliinsener → MAGNUS KAUS

Vanalinna Hariduskolleegiumi orkester 2024,
dirigent Rasmus Puur. Foto: Siim Vahur

UUEMÕISA MÕIS

Uuemõisa mõis (saksa keeles Neuenhof) oli rüütlimõis Läänemaal Ridala kihelkonnas. Praegu jääb see Haapsalu linna territooriumile.

Uuemõisa mõisat on esmamainitud 1539. aastal, mil see kuulus Saare-Lääne piiskopile. 17. sajandist alates käis see käest kätte kinkimise, võlgade katmise, riigistamise, pantimise ja pandi loovutamise, pettusega vahetamise ning ostu teel ja kuulus mõjukatele perekondadele, nagu De la Gardied, Apraksinid, von Ungern-Sternbergid, Stenbockid, von Gernetid, von Wilckenid jt. 1911 ostis Uuemõisa ja Vilkla mõisa 275 000 rublaga vürstinna Eugenie Šahhovskaja-Glebova-Strešneva (1841–1924), kes jäi mõisa omanikuks kuni selle võõrandamiseni Eesti Vabariigi maareformiga 1919. aastal.

1833. aastal püstitati mõisa kahekorruseline hilisklassitsistlik peahoone. 1920. aastatel ehitati hoone Karl Burmani projekti järgi ümber, lisades talle muuhulgas pikad kahekorruselised tiibhooned, nii et moodustus eriline pikk ehitis. 1923–1932 tegutses mõisakompleksis Läänemaa Õpetajate Seminar. 1932 anti tühjaks jäänud mõis üle Kaitseministeeriumile ja sellest sai scoutspataljoni baas. 1939. a baaside lepinguga tuli mõis loovutada Nõukogude sõjaväele. 1941–1944 tegutses siin Kõrgem Põllumajanduskool, pärast sõda jällegi Nõukogude sõjavägi. 1970. aasta tulekahju järel jäi peahoone varemetesse. See taastati 1980-ndatel aastatel Burmani kavandatud väliskujul. Endises

mõisa peahoones asub tänapäeval Uuemõisa Lasteaed-alkkool. Tiibhoones tegutses mõnda aega Haapsalu KEK-i puidutsehh. Kaunis pool-sammaste ja rõdudega läbi kahe korruse ulatuva saaliga tiibhoone ootab alles taastamist. Praegu, mil on selgesti erinevad ajakihid, jutustab see ruum ise vaikimisi Eesti viimase 100 aasta lugu ja sai nõnda mängupaigaks Eesti Draamateatri lavastusele "Üks helevaale tuvi". Uuemõisa mõisa kaitsealune park läheb üle parkmetsaks. Ühe pargiosa moodustab arvatavasti 18.-19. sajandi vahetusel rajatud tiheda vabakujundusliku puistuga pargiala. Mõisapark on rekonstrueeritud 1936. aasta kaardi järgi.

Lavastuse mängupaik aasta enne esietendust.
Foto: Mari-Liis Lill

40

41

Lavastuse mängupaik 2024. aasta kevadel.
Foto: Laura Pählapuu

pealavameister Oskar Irve
lavameistrid Janno Jaanus, Daaniel Tiitus,
Mathias Tiitus
valgusmeister Raimond Danilov
heli- ja videomeister Norman Verte
grimeerijad Siiri Lauri, Kristel Kärner, Marit Pruul,
riietajad Kayre Pärnpuu, Ragne Tompel, Paula Palmiste

kunstnik-kujundaja Külliki Falkenberg
õmblejad Marvi Idol, Urve Lerman, Inge Vagiström,
Jana Volke
drapeerija Enna Jürine
butafoor-dekoraator Lea Ojam, Katrin Nigumann
tisler Toivo Sakk
tisler-dekoraator Juho Kokamägi
konstruktor Andrus Muuga
elektrik Raivo Valdas
kostüümilao hoidja Kadri Varblane
valgusala juhataja Priidu Adlas
heli- ja videoala juhataja Tauno Makke
grimmiala juhataja Siiri Lauri
kostüümiala juhataja Piret Tang
rekvisiidiala juhataja Karin Tetsmann
lavastusjuht Andres Bergström
etendusteenistuse juht Johannes Tammsalu
lavastusala juhataja Mikk Lagemaa
kavalehe koostajad Ene Paaver, Priit Põldma
plakati foto autor, plakati ja
kavalehe kujundaja Andra Seepter
proovifotode autor Laura Pählapuu
kunstiline juht Hendrik Toompere jr
teatrijuht Rein Oja

kavalehe fotod Elin Toona erakogu, MUIS,
Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Vikipeedia

Täname →

David O'Brock	Sakorm
Eve Pormeister	Laverna
Almut Maria Seevers	RaitWood
Ursel Tilk	Random Solutions
	Meinar Mäesalu
	Uuemõisa Lasteaed-Algkool
	Haapsalu linnavalitsus

Peatoetaja

Toetajad

Partnerid

AMSERV

BIODERMA
LABORATOIRE DERMATOLOGIQUE

PRO BEAUTÉ

kalevspa
hoiuli & veetervus

Teatri tegevust rahastab

KULTUURIMINISTEERIUM

Teatri pileteid müüb

